

VILE DOLINE NERETVE: POETIČKI I MOTIVSKI MARKERI USMENIH PREDAJA O VILAMA NA PRIMJERU PRIKUPLJENIH USMENIH PREDAJA U DOLINI NERETVE

DENIS VEKIĆ

Sveučilište u Zadru
Odjel za kroatistiku
Obala kralja Petra Krešimira IV. 2, HR-23000 Zadar

UDK: 398.2/.4(497.5(282.249.1
Neretva)
Izvorni znanstveni članak
Primljen: 24. 8. 2018.
Prihvaćen za tisak: 27. 11. 2018.

Rad proučava i analizira usmene predaje o vilama koje su prikupljene u dolini Neretve. Ističu se pojedini poetički i motivski markeri proučavanih usmenih predaja. Autor se služi predajama koje su do sada prikupili etnolozi, ali i predajama prikupljenim vlastitim terenskim istraživanjem. Opisi vila u usmenim predajama koje se pripovijedaju u neretvanskoj dolini variraju te se tako prenose priče o vilama ljudskoga tijela i ljudskih dimenzija, ali postoje također predaje o vilama s animalnim obilježjima. Rad proučava simboličku ulogu viline kose u predajama kao i simboličku, kultnu i mitsku predodžbu špilja u svezi s vilama.

KLJUČNE RIJEČI:

vile, dolina Neretve, mit, predaja, usmena književnost

1. OPISI POSTANKA VILA – MITSKI DISKURS

Od svih vjerovanja u nadnaravna bića doline Neretve najrasprostranjenije je ono u vile. Vile se u predajama javljaju u raznim inačicama kao i u svim europskim kulturama (Šešo 2010: 10). Promatrajući vile kroz prizmu proučavanja usmenih predaja, mogu se istaknuti općenita zapažanja iz vjerovanja o tim bićima. Iz prikupljenih predaja mogu se izdvojiti neka bića o kojima s najčešće pripovijeda i o kojima kazivači u neretvanskoj dolini vole pripovijedati. Na prvome su mjestu vile koje zauzimaju posebno mjesto u pripovjedačkome korpusu toga kraja. Predaje o vilama čuli su

gotovo svi stanovnici doline Neretve, no većina ne vjeruje u istinitost istih što zbog kritičkoga odmaka, što zbog pokušaja racionalizacije prošlosti kroz oči suvremenoga čovjeka.

Povezanost vila sa svijetom prirode potiče na percipiranje vila kao duhova prirode. No Schneeweis tvrdi kako podrijetlo vila u kontekstu sveslavenske kulturne baštine treba tražiti u manističkom vjerovanju te svoju teoriju iznosi prilično jasno i nedvosmisleno: *moje mišljenje je da su vile, dakle, manističkog podrijetla, nastale iz duša prerano preminulih djevojaka* (Schneeweis 2005: 38). Takav zaključak nastao je na percepciji vila u kontekstu predaja koje je Schneeweis promatrao na cijelom slaven-skom prostoru te su za proučavanje toga mikroareala relevantne, ali isto tako, manističko podrijetlo vila treba tražiti u onim krajevima koji su prijenosom motiva prenijeli ideje osnovnih motivskih komponenti duhova umrlih djevojaka na duhove prirode. Uvidom u sljedeće predaje prikupljene u dolini Neretve uočiti će se kako podrijetlo vila kazivači pripisuju Bogu koji je odlukom o podjeli vidljivoga i nevidljivoga svijeta vile stavio u opijeku s realnim svijetom ljudi.

Upravo u percepciji dihotomije vidljivoga i nevidljivoga leži jedna od kategorija mitskoga jezika koji se aplicira na predaje o postanku vila i vilinskoga svijeta. Uključujući razliku dviju konkretnih komponenata, dvaju polova nevidljivoga i vidljivoga, mogu se razumjeti odnosi fantastičnoga i realnoga. Upravo između tih dviju kategorija održava se predodžba o fantastičnom svijetu (Kuvač-Levačić 2006: 23).

Proučavajući sljedeće kategorije, dolazi se do sloja u kojem se vile dovodi u vezu sa zrakom i vjetrom, nevidljivim kategorijama koje ipak imaju energiju. Među starijim zapisima vjerovanja u vilinska bića nalazi se zapis Ivana Filakovca:

Za Vile, ko i' e vidijo, kazuju da su to ženske jako lepog struka, sve u dugačkoj beloј odeći, a kika im ko zlato i vesi preko leđa skoro do nogu. (...) O Vila se daļe pripoveda da igrae kolo ni po više u kolu. (...) Sutra-dan e vidit vilovsko igrališće, osobito na još nepokositoj levade: vidi se u velikom krugu utapana trava, a na negovoj sredini isto tako utapano mesto... (Filakovac 1905: 144)

Prema svjedočenjima poznanika u dolini Neretve, autor je čuo kako se vjeruje da u ljetnom vrtlogu vjetra na polju ili na travi prebivaju vile te da mogu vihorom čovjeka odnijeti u zrak. Polegnutu travu u velikom krugu, koja je nastala vihorom, objašnjavali su vilinskim prisustvom, kao i veliki krug od cvijeća koji bi se našao na livadi u brdima. Kazivač Ilija Klemo Vekić pripovijedao je kako se čovjek mora paziti da ne nagazi na taj krug cvijeća kako ne bi uništio ono što su vile ostavile za sobom.

Isto kao i Filakovac, Jadranka Grbić prema predajama navodi izgled vila kao nadnaravnu kategoriju koja svojom veličanstvenošću podsjeća na božanske pecepcije i atribucije: *Izgled im je gotovo božanstven. To su mlade žene izvanredne ljepote, visoke i vitke, bujne raspuštene kose* (Grbić 1998: 308).

Slično tomu daje se i sljedeći opis vila:

Vila naliči mladoj divojci, u svemu i po svemu čelade ljudsko, samo šta na msto ljudski nogu ima kopita od mazge. Vila je lipa i rumena u obrazu ka' rumena jabuka, obučena u bilo odilo ka' pribili snig, nosi veliku raspletenu kosu sve do tleva, a nike opet spliću duge pletenice, koje jim pada u poza ramena. (Ivanišević 1905: 254)

Iz tih je opisa razvidno kako je doživljajnost vilinske pojave najčešće pozitivna te da su vile opisane atributima ljepote koji su gotovo poetski obojeni kao što je to primjer kod Ivaniševića. Posebno je vidljiv stalni epitet pri opisu ljepote vile: *rumena u obrazu ka' rumena jabuka*.

Jadranka Grbić sažeto opisuje vjerovanja o vilinskom djelovanju i odnosu: *Vile su neobična i tajanstvena ženska bića koja provode svoj život daleko od ljudi, a ipak se s ljudima susreću, razgovaraju s njima, vole ih i pomažu im, a ponekad se i naljute na njih* (Grbić 1998: 308). Jedna kazivačica pripovijeda susret s vilama:

Meni je priča Iko, pokojni, Volarević, ne znan kako ćeš ti znat... To sada ima... Oni su ti unde u Rokšićin blizu di su Mijatića kuća. Onda ima neko od njizi... S Majčinovca bija. Kaže on:

– Iđen ja gonin kola.

A imali su oni kola, a vamo kuću. Kaže on:

– Iđen ja gonin kola – kaže – Bože moj, ja iz Romića drage pa ću povirit do Romića kuća Podrunjicon. Kad prema meni – kaže – čuje se pivatanja ko orgen – kaže – pivaju! Ja tamo bliže to bliže s kolin – priko cile ceste zauzele kaže cure, ujtile se jedna drugoj – kaže – oko vrata i iđu, pivaju sve blato odlagiva! Kaže – ukloniše se... Konji stali! One se ukloniše i ja proša. I ja govorin 'nako, šta ću Bože, su kin ću ja razgovarat? Razgovaran ja – kaže – s jednin čovikon starijin, kaže on, govori:

– Pa lud si ti, ali i', št... kako i' nisi pripozna?! To su ti vile! – kaže. One ti – kaže – one ti odaju, one su živa bića!¹

¹ Kazivala Ivka Jerković. Zapisao Denis Vekić 12. 8. 2013. u Metkoviću.

U dolini Neretve pripovijedaju se predaje o vilama za koje dio kazivača vjeruje da nisu ljudskoga podrijetla i tvrde kako *nisu od ovoga svita*. Drugi kazivači pripovijedaju da su vile ljudskoga podrijetla, djeca Adama i Eve.

A kad san bila curica u jednoj san knjigi pročitala ovako: da su vile postale, da su to živa bića, da su one postale od Adamove i Evine nekršćene dice. Kad je, kaže, Gospodin reka; ono imali su puno dice, triba dovest dicu da se krste, a oni računaju, kaže, možda će njen i' oduzet, oni svu onu lipu dicu sakrili, nisu i' tili dovest. Kad su se vratili doma, kaže, dica bižem utekla ispred njizi, nigdi i' više nisu mogli ujtiti i nać. I lipo vako doli ispod piše, kaže, vile su postale od Adamove i Evine nekršćene dice. Eto, to san pročitala, da.²

Slično vjerovanje zapisao je i Josip Lovretić:

Kad je Bog istiro iz raja Adama i Evu, sažalilo mu se ipak posli. Ode on, da ji vidi, kako žive. Zateče ji zdrave i vesele. Uplašili se ni dvoje, kad su Boga spazili, a on ji pita, koliko imadu dice. Imali su dvanaestoro. Stid ji bilo, da kažu, pa privare Boga; vele: šestoro, i izvedu ji prid njea. Bog jim samo reče: "Kolik vidljivi, toliko nevidljivi." Od to doba postadoše ta zatajita dica nevidljiva. To su vileñaci vištice. I danas ima jednako vidljivog i nevidljivog svita, jer se oni jednako i mlože i umiru ko i mi vidljivi ljudi. (Lovretić 1902: 121)

Uočavaju se zajedničke motivske osobine koje opisuju način na koji su postale vile i vilinski svijet u kontekstu nevidljivoga. Osim toga, u Lovretićevu se zapisu navodi kako je vilama i vješticama podrijetlo isto dok se u dolini Neretve strogo dijeli njihovo postanje, kao i podrijetlo što upućuje i na mitsku i demonološku kategorizaciju bića o kojima kazivači pripovijedaju.

Kako je dolina Neretve povijesno, geografski, kulturološki, etnički i duhovno vezana za zapadnohercegovački kraj nužno je istaknuti kako je u Hercegovini zabilježeno vjerovanje da su vile zapravo djeca prvih ljudi:

Nijedan ruvet (stvor), baš stare ti li su! Gotovo, otkako je Bog svijet stvorio. One su bile prve Adamove kćeri. Lijepe su bile preko načina. Nad njihovu lepotu jerilu (u

² Kazivala Ivka Jerković. Zapisao Denis Vekić 12. 8. 2013. u Metkoviću.

opće, upravo) nije moglo protjerati. (Zovko 1899: 144)

U drugoj inačici navedene predaje ista kazivačica nakon nekoliko mjeseci prepričava ukratko postanak vila i vilinskih bića:

Vile su isto živi ljudi. Vile isto nisu mrtvaci, jer kaže, ja san to u knjigi jednoj čitala; kaže, prija se nisu ono rodi se dite, ka' je bija postanak svita. Pa, kaže, unda, svu onu lišvu dicu napose dilili. Kaže, jedan put Gospodin zapovidiya:

– Dovedite dicu da i' krstimo!

A oni se boje; sad će njin odnit dicu. Došla neka komanda da dovedu dicu da će i' krstit, kaže, oni one sve lipe tamo sakrili, a one šta su malo slabiji, žgoljavi, svakakvi, doveli da se krste. Kaže, vratili se oni doma, moj sinko, dica isprid nji' biže! Di će?! Oni za njiman; oni dalje! Oni zovi, oni zanjimen, oni u šumu. Od te, kaže, Adamove i Evine nekršćene dice su vile postale.³

Dodaje druga kazivačica što je sjedila uz nju: *Zato su vile lipe!*⁴ U obje predaje vilinska su djeca lijepa i Adam i Eva ih, iz kazivačima nepoznatih razloga, skrivaju. Druge inačice predaje o postanku vila daju naslutiti da se radi o stidu muža i žene pred Bogom jer imaju mnogo djece te su ta djeca potvrdila njihova bogatoga seksualnog života. Kazivači u predajama navode kako su vile nastale od *Adamove i Evine nekršćene dice*. Motiv nekrštene djece koja postaju vilinska djeca isprepleće se s motivom nekrštenosti u počecima svijeta iz navedenih predaja. Teološko i teogonsko isprepliću se u narodnoj predaji i mogu se vidjeti elementi narodnoga vjerovanja koji se prepliću s teološkim vjerovanjem. Vile su po toj logici slične ljudima, ali ih obilježava nadnaravnost koju baštine od samoga početka svijeta. U toj se distinkciji krije dihotomija vidljivoga (nesavršenoga) i nevidljivoga (savršenoga) kao refleksa mitskoga jezika koji se isprepleće kroz predodžbe o mitskom. Budući da je njihov (vilinski) put bio drugačiji od povijesti čovječanstva, kazivači ne dovode u pitanje vilinsku moć jer smatraju da ta moć dolazi od Boga. Sam diskurs u kojem se povezuje vilinski postanak s mitskom predodžbom o prvim ljudima ukazuje na upotrebu asocijativnih i perceptivnih kategorija koje upućuju na razumijevanje kontrasta vidljivoga

³ Kazivala Ivka Jerković. Zapisao Denis Vekić 12. 8. 2013. u Metkoviću.

⁴ Kazivala Anka Paponja, rođ. Jerković u Metkoviću 1961. godine. Zapisao Denis Vekić. 12. 8. 2013. u Metkoviću.

i nevidljivoga svijeta.

S druge strane, u hebrejskim mitskim izvještajima o stvaranju svijeta i o prvim ljudima postoji vjerovanje da je Adam obljubio Evu te da je iz te obljube rođeno barem četvero djece: Kajin sa sestrom blizankom i Abel sa svojom sestrom blizankom; ili čak dvije sestre blizanke (Graves i Patai 1969: 87). Osim toga, vidljivo je u dva izvještaja u “Knjizi Postanka” kako se Lilith kao žena postavlja u svojevrsnom prvenstvu nastanka nad Evom. Robert Graves taj slučaj ovako objašnjava: *Razmimoilaženje između motiva stvaranja svijeta u glavama 1 i 2 Postanka, koje dopušta pretpostavku da je Lilit bila prva Adamova družica, posljedica je nemarnog spajanja rane judejske i kasnije svećeničke predaje* (Graves i Patai 1969: 67).

Iz potrebe da objasne podrijetlo tih nadnaravnih bića, ljudi su pokušavali razloge pronaći u samim predajama o postanku svijeta i čovjeka te su stvarali brojne etiološke predaje kako bi pokušali prenijeti informacije mitološke građe u predajnu formu (Botica 1990: 29–32). Kazivači to potvrđuju kada žele istaknuti podrijetlo znanja kod vještijega čaranja i liječenja preko žena travarica. Kazivači tvrde da su vještice dobile znanje od vraga, a ljekari i žene travarice od vila ili od Boga. Tako kazivačica objašnjava snagu i znanje pučkoga ljekara Sadika Sadikovića: *Jer on je zna svaku travu u Debelome brdu, pod pećinom, pod, di bi god tražija, otiđi tute i, on je bija vilen, vilen. Bija vilovit*.⁵

Kazivači doline Neretve vile uglavnom smatraju uzvišenijim bićima od čovjeka i vjeruju da vile predstavljaju slavu svijeta iz njegovih samih početaka. Iz toga bi se moglo iščitati kako kazivači zaista vjeruju da su vile bile sastavni dio teksta “Knjige Postanka”. Kazivači su svjesni da ove predaje nisu dio teološkoga poučavanja te se čak ponekad i hvale kako često čitaju Sveto pismo te kako su upućeni u pojedinosti kršćanskoga vjerovanja. No, zanimljivo je da se u “Knjizi Postanka” zaista spominju *Nefili* koji su, vjerojatno prema pučkoj legendi o divovima/titanima, rođeni iz veza nebeskih i smrtnih bića. Kasniji judaistički učenjaci vidjeli su u tim “sinovima božjim” grešne anđele (*Jeruzalemska Biblija* 1996: 18). Ne zna se je li taj element narodnoga mitskog vjerovanja mogao prouzročiti stapanje vjerovanja o Nefilima i postanku vila u jednu motivsku komponentu koja postanak vila vezuje uz “Knjigu Postanka”, potomke Adama i Eve. Iz predaja o vilama mogu se uočiti motivi rađanja djece vila i mladića. Njihova su djeca “vilovita” i često obdarena moćima koje ne posjeduju obični ljudi. Iako je teško govoriti o mogućim sponama između tih motiva, spomenute su samo u kontekstu daljnjega proučavanja podrijetla vila.

Male su razlike između prve i druge inačice predaje. U drugoj nekrštena djeca bježe

⁵ Kazivala Ivka Jerković. Zapisao Denis Vekić 12. 8. 2013. u Metkoviću.

u šumu. Tako predaja objašnjava jedan od toposa pojavljivanja vila. Kazivač Nikola Nikolić također je tvrdio da su vile bile ljudskoga podrijetla, no njegovo je pripovijedanje opisivalo drugu teoriju: *I smatrali su ljudi da su one sotone, da su one postale od sotona, da nisu to od ljudskoga bića; nisu nego ljudsko biće bili.*⁶

Kazivačeva teorija o postanku vila opisuje kako su drugi ljudi vjerovali da su vile đavolskoga podrijetla. Taj princip opet upućuje na percepciju vila koje su se razdijelile od ljudi u samim počecima svijeta. Kazivač je dobro poznao predaje o vješticama i morama koje su za njega bez sumnje ljudi koji se bave magijom kako bi napakostili pojedincima u zajednici. Međutim, razlike u vjerovanju puka očituju se u segmentima predaja gdje se obično kaže da su travarice i žene koje liječe travama svoju moć dobile od vila, a vještice od vraga. Tako se formulira vjerovanje o postanku vila i vještica. Kao osnovnu razliku između vile i more navodi se vjerovanje kako su more djevojke koje su izučile tajne magije, a vile vuku podrijetlo iz pradavnih vremena u kojima se očituje ideja o tome kako je na početku svijeta bilo bolje nego danas te kako svijet ide ka svome propadanju. *Razlika je od vila, razlika je, ove (more) su iz kuće otišle u tvoju kuću da te gnjavu.*⁷ I drugi sakupljači predaja u neretvanskoj dolini dolaze do sličnih zaključaka o izgledu vila: *U neretvanskom kraju legende strogo luče vile od vještica. Najčešći je pojavni oblik vila ljudski; gotovo redovito su to prelijepi plave djevojke s jednom konjskom nogom koje su se krile kako se ne bi odale* (Marijanović 2010: 226).

Pri početnim deskripcijama vila javlja se i motiv fizičkoga defekta vile koji ima svoje podrijetlo u mitskim predodžbama baštinjenim iz antičke kulture (Schneeweis 2005: 38). Takav se motiv često javlja u predajama i kazivanjima iz doline Neretve i zauzima posebnu kategoriju proučavanja motiva koji se povezuju s vilama.

2. FIZIČKI DEFEKT VILA I MOTIVSKI UZORI U MITSKIM I ARHETIPSKIM PREDODŽBAMA

Opisi vila u usmenim predajama koje se pripovijedaju u neretvanskoj dolini variraju te se tako prenose priče o vilama ljudskoga tijela i ljudskih dimenzija, ali nadnaravne moći kojom pomažu i kažnjavaju ljude, ovisno o zaslugama. Nadalje, iz predaja se mogu ujednačiti opisi vila koji ih karakteriziraju kao mlade djevojke “zlatnih dugih kosa” koje se kreću po šumama i gajevima te uglavnom pomažu mladićima i djevojkama. *Znaš ti, vile da su imale da izviniš do, do doli do šljuka pletenice. (...) To je*

⁶ Kazivao Nikola Nikolić. Zapisao Denis Vekić 15. 6. 2007. u Metkoviću.

⁷ Kazivao Nikola Nikolić. Zapisao Denis Vekić 15. 6. 2007. u Metkoviću.

*meni pokojni Mate Barišić priča, Jele, do peta. Bile su svakakve boje.*⁸ Nadalje, kazivači pripovijedaju i o vilama opake i zle naravi koje imaju kozje, magareće i ovčje noge: *E, kažu da su imali jednu nogu magarećiju, a jednu od čeljadeta. Taka je bila priča, pitaj Boga!*⁹

Postoje primjeri predaja iz neretvanske doline u kojima su vile u potpunosti ljudskoga oblića, ali isto tako postoje primjeri predaja gdje su vile opisivane kao dugokose i plavokose djevojke izvanredne ljepote, ali magarećih, konjskih, ovčjih i kozjih nogu. Vizualno su “nakazne” samo od struka nadalje. Ti su motivi prisutni i u drugim predajama u Hrvatskoj, posebice u Dalmaciji gdje se često navode fizički defekti kao što su kozje i magareće noge. Na otoku Cresu vile, po kazivanjima, imaju goveđe noge (Šešo 2010: 13). Vrste životinjskih nogu, ukazuje Šešo (2010: 13), *odgovaraju nogama životinja dominantnih za gospodarsku kulturu određenog kraja*. Schneeweis navodi da životinjska obilježja vila *nalaze korijen u antičkim duhovima poljana i ledina u obličju jarca* (Schneeweis 2005: 38).

Pridavanje značajne pozornosti takvom segmentu vila jasno određuje vilinsku narav i njihovo neslaganje s “realnim” svijetom na koji je čovjek navikao. U tom trenutku, fantastično ulazi kroz procjep u realnost i svojom šokovitošću izaziva začudnost i oprez kod promatrača. Prema vjerovanjima kazivača, vile su skrivale svoje mane u obliku životinjskih nogu, ali su isto tako znale i testirati mladiće prikazavši im se u punom sjaju, ne skrivajući fizičku manu. Ako mladić ignorira, odnosno, ako ne bulji u noge, prošao je test i često biva nagrađivan. Ali ako se zagleda u noge ili ih čak komentira, može se naći u opasnosti da ga vila oslijepi, učini ludim ili da mu bilo kako naudi.

Iako su vilinske noge motivski i vizualno u predajama “preuzete” od domaćih životinja, one se mogu smatrati fizičkim simbolom nespojivosti vilinskoga i realnoga svijeta koja se očituje kroz animalnu i divlju, nepredvidivu narav vila. Mladić koji vidi vilinske noge može jasno odrediti da se njihovi svjetovi ne “poklapaju”, ali isto tako može vidjeti da ono fantastično i nadnaravno postoji u stvarnosti, samo je skriveno.

S druge strane, Suzana Marjanić životinjski oblik vilinskih nogu promatra u simboličkom generativnom smislu kao oslobođeni animalni erotizam i/ili plodnost (Marjanić 2004: 242). Naravno, u tom je smislu promatranje teomorfni vilinskih nogu zasnovano na ideji da su ženske noge falusni simboli. U vrlo zanimljivoj studiji Marjanić problematizira bipolarnu viziju vila u kojima su takve vizualizacije odraz folklorne percepcije vila kao odraza anime kroz dvojnost karaktera u opreci čednost –

⁸ Kazivao Nikola Nikolić. Zapisao Denis Vekić 15. 6. 2007. u Metkoviću.

⁹ Kazivala Ivka Jerković. Zapisao Denis Vekić 12. 8. 2013. u Metkoviću.

animalna nespontanost. Animalno se posebno očituje u binomnom odnosu vile i konja (Marjanić 2004: 247 i 249).

Zanimljivo je primijetiti kako se fizički opisi vila u usmenim predajama većinom podudaraju u onim zemljama u kojima je u prošlosti bilo helenskoga i grčkoga kulturnog utjecaja. Neki znanstvenici i proučavatelji grčke mitologije ne susprežu se predodžbe vila usporediti s antičkim predodžbama o nimfama. *Bezbrizne, one, mada smrtne, žive hiljadama godina jureći i pjevajući na talasima. One su antičke vile* (Gurand i Schmidt 2006: 803). Vojtech Zamarovský u enciklopedijskom izdanju nimfe uspoređuje s vilama usmenih predaja: *Nimfe* (grč. *Nύμφαι*, lat. *Nymphae*) – *božice voda, šuma i gora Grka i Rimljana, slične našim vilama* (Zamarovský 2004: 236). U grčkoj, a i u ostalim mediteranskim kulturama gdje se širio antički kulturni utjecaj, postojalo je vjerovanje da u šumama žive panovi i satiri koje je obilježavao upravo animalistički izgled koji je uključivao životinjske noge. *U starije vrijeme ljudi su ih većinom zamišljali kao poluživotinje s kozjim nogama i ušima... Od božanskih bića najviše su tražili društvo silenâ i panâ s kojima su ih ljudi katkad izjednačavali... Kad nisu napasali stoku i progonili nimfe, zabavljali su ih ples i glazba* (Zamarovský 2004: 305). Satire su često pratile nimfe koje po mnogočemu opisom podsjećaju na vile iz usmene predaje. Neretvanski kraj nije iznimka u tom kulturološkom utjecaju te se fizički izgled vila može promatrati i kroz prizmu helenskih, grčkih i mediteranskih kulturnih utjecaja.¹⁰

Prema predaji u dolini Neretve vile osim u brdima i planinama žive i u rijeci Nere-tvi, a umjesto kože imaju runo:

N. N.: *Ali ona je imala, ta isto ta morska vila, isto rogove!*

D. V.: *A, je li?*

N. N.: *Ali imala je,... bila je sva runeta¹¹ u vodi. Nije kao da je ljuska riba. Nego kao runo na njoj. To su nazivali morske vile! Da i', da je perušina diže... To su stari pričali.*

D. V.: *A isto žensko k'o vila?*

N. N.: *Isto žensko, žensko. Ko divojka sve. Ali vile ove i one nisu se mogle, susrist nikako!*

D. V.: *A je li?*

N. N.: *E, a nisu ove smile izać nazad kod ovi' vanjski'.*

D. V.: *One se nikad nisu sritale...*

¹⁰ Više vidi i u: Babić i Vekić (2010a: 156).

¹¹ Runeta: dlakava, prekrivena vunom.

N. N.: *Nikad se nisu sritali jer su se bojali jedni drugi. One su pritili jedna drugoj, a ova je u vodi, a ova ne more u vodu! A ova ne more na suvo! Samo bi se svađale, e! Ona iz vode, ona sa suva.*

D. V.: *Interesantno, nisan nikad čuja da su runjave...*

N. N.: *E, to su pričali ljudi da su runjave, morske vile bile runjave zado da in ne dolazi voda blizu kože. Držala je tu vodu... Sije, ja šta san čuja, to ti kazujen. Ja ti neman više šta mislit!*¹²

Ta je predaja zanimljiva zbog dodatnih pojašnjenja odnosa razlika između vilinskih svjetova koje su ljudi u predajama percipirali. Posebno su zanimljivi runo i rogovi u fizičkome opisu morske vile. Takva deskripcija može upućivati na ranije mitološke obrasce čija je jasnoća slabo poznata te se stoga ovaj rad neće dalje baviti tim motivom.

3. ATRIBUCIJE VILA U NJIHOVOM ODNOSU PREMA KONJIMA

Često se u predajama vile dovodi u vezu s konjima koje vile jašu i u igri im pletu pletenice. Suzana Marjanić taj spoj vidi u binomnome odnosu vila i konja kroz koji se očituje nesputani eros vila te njihova snaga koja se očituje u energičnome jahanju po cijelu noć (Marjanić 2004: 247–249). U Poljicima Ivanišević bilježi odnos vila prema konjima koji je motivski gotovo identičan predajama o vilama i konjima u dolini Neretve:

Jesi li ostavija obnoć konja na vilinskom guvnu, dođu vile, igraju na nemu po svu noć, u jutru je vas umoran od truda. One mu opletu grivu na deset, dvanaest struka, i ti su koni puno sritni. Ako rasčešlaš grivu, ona se opet sama po sebi splete. (Ivanišević 1905: 255)

Kazivači iz doline Neretve tvrde da su vile voljele konje te da su ih posuđivale noćima kako bi s njima provodile uzbudljive trenutke u trčanju preko livada i brda. Zahvaljivale su konjima pletenicama i neprestanom brigom o njima. Ako bi se koja pletenica i rasplela, preko noći bi bila ponovno besprijekorno spletena.¹³ Takva odnosa gorskih vila prema konjima nije bilo u drugoj priči u nizinskome dijelu neretvanske doline, u Matijejićima, jer su vile iz doline krale konje i uzimale one brže (Babić i

¹² Kazivao Nikola Nikolić. Zapisao Denis Vekić 15. 6. 2007. u Metkoviću.

¹³ Kazivač koji je htio ostati anonimno ispričao je priču 2008. godine u Metkoviću. Zapisao Denis Vekić.

Vekić 2010b: 416). Vila bi ga *stegla* i njime vladala kosom od koje je pravila uzde.

One su krale konje. Krale konje i na njima jahale. E, a najčešće... nije jamljala debela konja, nego tankovita. Tankovita, koji more brže ić ća. I ona je činila, on je nju, nije iša po zemlji, on je iša po zraku konj nju nosija. Jer je ona njega tako stegla da on nju... da on nju u zraku... e. E, zato su bili znojni konji. (...) I one bi koja vezale sa svojim pletenican, pravile uzde od nje. (Babić i Vekić 2010c: 242)

Ovdje se još može izdvojiti motiv duljine vilinske kose koja je, po predaji, sezala do stopala, a bila je spletena u pletenice. Po nekim kazivačima, vile su puštale konje da se vrate vlasnicima, a po nekim kazivačima ne zna se ništa o povratku konja te se stoga može pretpostaviti da su vile odvodile konje u nepovrat. Kazivač Nikola Nikolić navodi kako se vila može koristiti svojom kosom kao sredstvom sputavanja mladića:

Znaš ti da su one bile, ako bi vidili koga momka, i odnesi ga. Sa sobom odnesi koga je volila jedna, na primjer. Ali bi se one sukobile za nj, borile se koja će ga pridobit. A on je odogvara:
– Nijedna, jer ste vi vile, vi ništite. Ljudi su bižali od nji ko vrag. Jer one su bile spremne uništiti sve; kad su one pritile:
– Ako neš 'vako, neš nikako. I davali ultimatum. Je, je.¹⁴

Osim priča o vilama kao o lijepim ženama u brdima oko Neretve, postojale su i predaje o vilama koje su bile sve samo ne lijepe i dobre. U usmenim se predajama gorskim vilama suprotstavljaju morske i riječne vile. Iako ih se rijetko spominje u usmenoj predaji doline Neretve, postoje kazivači koji tvrde da one postoje i da nisu nimalo slične onima na kopnu. Jedan kazivač opisuje morsku vilu kao djevojku koja živi ispod površine vode i koja umjesto kože i ribljih ljuski ima ovčje runo i rogove na glavi. U potpunosti je prekrivena runom. Kazivač navodi kako su morske vile bile u vječnom sukobu s kopnenim vilama. Prema predajama, znale bi se popeti preko kornopa na brodove i daviti mornare.¹⁵ Na pitanje je li bilo dobrih vila, Nikolić odgovara:

No, no, nijedna. Dojedna je prkosila. Nije, nije se dobro š njima... One su znale i uništiti momka koji in se sviđa da neće... ostane mrtav. A ve-

¹⁴ Kazivao Nikola Nikolić. Zapisao Denis Vekić 15. 6. 2007. u Metkoviću.

¹⁵ Kazivao Nikola Nikolić. Zapisao Denis Vekić 15. 6. 2007. u Metkoviću.

činon, lipe su cure smrtno stradale radi momaka. One su ništile lipe cure jer one su bile gadnije, vile, od oni' cura. One su bile gadnije, po pričanju... (Babić i Vekić 2010c: 243)

Kazivač nadalje o naravi vila pripovijeda:

Znale su uništiti momka koji in se sviđa. Većinom su lipe cure stradale radi momaka. Znale bi one i unakaziti divojki lice, isparat ga dračon ili nečin bodljikavin! Ako divojka momku dođe po vodu njoj ti unda vila zapriti: 'Ako nećeš dat da prva poljubi tvoga momka nema ti vode! Zatrovat ću je'. Unda divojka dadni da se momak poljubi sa vilon pa uzmu vodu i odoše ća, e. ...Vila, kad bi joj se zamirija kakvi mladić, znala bi zagorkinja vila koson udavit toga momka. Ona je vatala lipe momke, ali momci kažu: "One dave!" A te su vile bile lipe zdrave divojke, nisu to bile žene, no, nego lipe mlade divojke i unda ona njega zaskoči i sputaj koson i mortaš ić. Nema ti druge, mora bi s njon otić. Tada si propa odma. Nema ti povratka! (Babić i Vekić 2010c: 242)

4. VILINSKA KOSA I NJENE SIMBOLIČKE KATEGORIJE

Iako se samo ovlaš spominje, ne smije se zanemariti još jedan motiv u kojem se spominju vilinske kose, posebno one raspletene. Inače, u razgovoru sa ženama u dolini Neretve otkrivaju se zanimljivi stavovi o *nošenju* kose. Prema njihovim je kazivanjima, u njihovoj mladosti, raspletena kosa kod djevojaka značila slobodu, a ponegdje je bila znak neurednosti. Uredno spletena kosa bila je za mnoge starije žene toga kraja znak brige o ljepoti i znak urednosti. Kada je u pitanju kultura pletenja i ukrašavanja kose kod djevojaka u prošlosti doline Neretve, jako je slična onim običajnim praksama iz cjelokupne Dalmacije i zapadne Hercegovine, Zabiokovlja i dalmatinske Zagore. Pletenice su se plele od najranijih dana, a pletenje pletenica jedno je od prvih umijeća koje djevojčice svladavaju u procesu ukrašavanja. Kosa se plela najčešće u dvije pletenice koje su slobodno padale ili bi se omotale oko glave, a ponekad i pokri-
le vanculetom, ženskim pokrivalom za glavu.

U predajama doline Neretve mlade djevojke nose pletenice dok vile često imaju *raspuštene kose*. Taj kontrast nije slučajna i često označava nesputanu prirodu vila koje žive u prirodi i koje ne podliježu zakonima zajednice. Kada se opisuje vilinska kosa, uvijek su bitna dva parametra: boja i duljina. Nakon što se zadovolji ta forma,

poneki kazivači spomenu način na koji vile “nose” kosu. Nikola Nikolić navodi da su vile imale kosu dugu *do peta*. Fascinacija vilinskom kosom očituje se u predajama u kojima vile zabranjuju djevojci da plete pletenice.

Kad sam ja bila djevojkom, onda sam bila u Imotskom, bit će mi je bilo šesnaest godina, to sam vidla mojim očima. Oni zovu solar, mi zovemo balatura, a bila lijepa djevojčica, pa su joj vile... U njoj pletenice bile, digla se obnoć popišat na taj solar, kad došle k njome tri-četiri, jamile je za tu kosu i raplele joj i da ne smi spličat. Kad ujutro majka joj oće da splete kosu, a ona da ne smi, sve više:

– Vile, vile, ne smim, majko.

*I živila malo dana, umrla je.*¹⁶ (Bošković-Stulli 1956: 147)

Motivski udio kose u predajama o vilama doline Neretve ima svoju simboličku funkciju i često je motiv kose vezan upravo za taj tip predaja. Slično kao i u predajama o vješticama i posebno morama, uloga je kose kao motiva značajna do te mjere da se cijeli motiv predaje usmjerava na odnos prema kosi i vilinskoj intervenciji nevezanja pletenica. Na simboličkoj razini kosa može predstavljati moć djevojke, posebno ako je kosa bujna, duga i njegovana. Odnos prema spletenoj i raspuštenoj kosi u ovoj predaji problematizira odnos vilinskoga i mladenačkoga svijeta. Djevojčica koja je nosila kosu spletenu u pletenice doživljava tragičnu sudbinu jer majka nije povjerovala njezinim riječima. No, kada se na simboličkoj razini u kontrastivan odnos postave djevojčica koju majka njeguje i koja je primjer ponašanja, a s druge strane vilinski karakter, može se dobiti obris predodžbe o načinu na koji se kosa treba njegovati. Vile su predstavnice duhova prirode i njihova se nesputana životna sila očituje i kroz način na koji “nose” svoje kose. U opisima se najčešće spominju raspuštenih kosa: (...) *djevojke vječno mlade, s bujnom raspletenom kosom...* (Enciklopedija Leksikografskog zavoda, 1969: 618). Drugi izvor navodi kako su ponekad imale i spletenu kosu: *Visoke su i vitke, bujne zlatne kose, raspuštene ili spletene u pletenice (...) na nepresušnim vrelima kosu raspleću i češljaju zlatnim češljevima* (Hrvatska enciklopedija 2009: 394).

Vidljivo je u navedenoj predaji kako su se vile protivile pletenju kose do te mjere da su zaprijetile djevojčici. Kazivačica djevojčičinu smrt dovodi u vezu s vilama i tako potvrđuje strah od nadnaravnoga koje je hirovito i nepredvidljivo te potpuno druga-

¹⁶ Kazivala Mila Mihaljević, tada bila stara 60 godina. Zapisala Maja Bošković-Stulli 20. 9. 1956. u Opuzenu.

čije običajne prakse. Strah od vilinskoga svijeta prisutan je i u drugim kazivanjima u kojima se spominju vile s motivom kose.

...Vila, kad bi joj se zamirija kakvi mladić, znala bi zagorkinja vila koson udavit toga momka. Ona je vatala lipe momke, ali momci kažu: "One dave!" A te su vile bile lipe zdrave divojke, nisu to bile žene, no, nego lipe mlade divojke i unda ona njega zaskoči i sputaj koson i moraš ić.¹⁷

Strah od nadnaravnoga leži u sintagmi *one dave* i prenosi se kao upozorenje svim mladima koji budu zavedeni vilama. Vilinska kosa koja u činu primijenjene sile može postati smrtonosan objekt, predstavlja i njihovu moć. Iz mnogobrojnih predaja o vilama poznat je motiv mladića koji raspliće vilinu kosu koja se zapetljala u grm. U takvim kazivanjima prekid jedne dlake viline kose može značiti mladićevo propast. U drugim slučajevima, iz predaja u Dalmaciji, mladić koji otpetlja vilinu kosu iz drače može biti nagrađen zlatom (Stipišić 2012: 83). Kao iz prethodnoga primjera s davljenjem i u ovom je primjeru kosa povezana sa smrću i propasti. U već navedenoj predaji, u kojoj se opisuje kako vile otimaju konje, kosa također igra ulogu obuzdavanja snage: *I one bi konja vezale sa svojim pletenican, pravile uzde od nje* (Babić i Vekić 2010c: 242).

Naravno, na simboličkoj razini, kosa je u različitim vjerovanjima i predajama staroga svijeta predstavljala životnu snagu; biblijski primjer Samsonove snage koja leži u njegovoj neobuzdanoj kosi podloga je za ovakvo simboličko komplementiranje: *Da me obriju, sva bi me snaga ostavila, onemoćao bih i postao bih kao običan čovjek* (Suci, 16,17), (Jeruzalemska Biblija 1996: 282). Osim toga, Vladimir Propp ističe simboliku kose u kojoj se nalazi snaga pojedinca: *Kosa se smatrala mjestom gdje se nalazi duša ili magična snaga* (Propp 1990: 68). Na tragu motivskoga razvoja kose, predodžbe o kosi iz staroga svijeta odnosile su se na sputanu ili raspuštenu kosu: u starom je svijetu bio običaj da neudate žene nose dugu i nepovezanu kosu (Hall 1991: 166). Osim rasplitanja kose, u predajama i bajkama sačuvao se motiv očuvanja djevojačke kose tako da se ne smije rezati. Takav motiv u kojem se zabranjuje raščješljavanje, a time i raspuštanje pletenica, Propp dovodi u vezu s drevnim obredno-običajnim praksama koje su sačuvale svoje obrasce vjerovanja u predajama i bajkama. Tako za primjer daje Grimmovu bajku o Matovilki (Rapunzel) čiji motiv zatočenja i duge nerezane kose povezuje sa zatočenjem djevojaka koje su bile u menstrualnom ciklusu: *Da su djevojke s menstruacijom bivale zatočene, to je prilično poznato* (Propp

¹⁷ Taj je dio kazivanja već naveden u opisu karaktera vila koji je kazivao Nikola Nikolić.

1990: 69). O tom tipu običaja pisao je i James Frazer (Frazer 2002: 144,145). No, bez obzira na takve običaje, motiv jako duge kose i njezina očuvanja u postojećoj, netaknutoj prirodi prisutan je u predajama o vilama. Vizualizacija vila bez izuzetaka uključuje dugu kosu koja im seže do samoga poda. Iz takvoga, obaveznog motiva, uočava se tradicija vjerovanja da vilina kosa sadržava njezinu čarobnu moć te da je krađa i jedne vilinske vlasi toliki tabu da vila posljedicom toga događaja umire ili ubija mladića koji to napravi. U svakom slučaju, prekidanje bilo koje vlasi ili kose kod vila predstavlja tabu, a on se reflektira u običaju zabrane rezanja kose za koji Propp navodi da postoji u spomenutoj običajnoj praksi djevojaka u menstrualnom ciklusu. No, u kontekstu predaja o vilama i u kontekstu motiva njihovih dugih kosa, nigdje se izričito ne spominje zabrana rezanja kose, no budući da su vile imale jako dugu kosu, slijedom neizrečenoga podrazumijeva se da ne režu svoje kose. Refleksija, ili bolje reći, fragmenti drevnih vjerovanja i običaja, kao i obreda, zadržali su se i u suvremenoj predaji o vilama koje nameću svoju volju djevojci po pitanju njegovanja kose:

*Kad došle k njome tri-četiri, jatile je za tu kosu i raplele joj i da ne smi
splićat. Kad ujutro majka joj oće da splete kosu, a ona da ne smi, sve više:*

– Vile, vile, ne smim, majko.

I živila malo dana, umrla je.¹⁸ (Bošković-Stulli, 1956: 147)

Naravno, promatrajući pedagoški i deskriptivni karakter te predaje, mogu se uočiti neizrečene zabrane koje se tiču nošenja kose kod djevojaka. Posebno je važan upravo taj motiv jer nepoštivanje takvih pravila dovodi i do smrti.

Slijedom motiva u kojem je djevojka morala ispoštovati volju vila ili u protivnom uskoro umire, javljaju se i predaje o mladićima koje su napale vile i koji nisu, zbog nerazumijevanja okoline, uspjeli izvršiti njihovu volju te su zatim umrli.

*Moj je did bio čoban, nije bio sovač, i on je išo za ovcama vazda, i on je,
njega napale vile. Kako je on kazivo, tako on bi sve plako kada bi nam
kazivo, nami djeci. I onda kad je bilo jednog dana, nisu mogli roditelji
znat šta je njemu to, nego majka mu siče pršut da spravlja objed. A ona
sikla, sikla, a on sve gleda to. On govori:*

– Još majko, jedan put udri.

A ona govori, kaže mu:

– Ma sinko, nije potreba.

¹⁸ Kazivala Mila Mihaljević. Zapisala Maja Bošković-Stulli 20. 9. 1956. u Opuzenu.

– Ma još, majko, jedan put udri.

A ona kaže:

– Nije potreba! – nije stara tila, njemu na muke.

I on bi u noći dizo, išo bi u tor, brojio ovce. I ako ne bi nabrojio koliko je on zamislio, on svu noć bi brojio ovce. Unda dok su oni opazili na njemu u kući. Kad su oni na njemu u kući opazili, oni su ga odveli đinu, šta ja znam kojemu đinu, i on mu je reko, kaže:

– Što si nagazio na vile da si na crne bio bi odma mrtav pao. Eto ti.

Kad je imo brzo umrit, bio je čoban i on je sjedio u svojon štali. I vidio je na gredi unutra di, vidio je dvi noge, a nije vidio čeljadeta. Nego samo dvi noge od isana. Eto, a nije vidio kustur gore, samo dvi noge, i ondak je došo doma i umro je. Došo je doma, nije mnogo bolovo i umro je.¹⁹

(Bošković-Stulli 1956: 196, 197)

5. SIMBOLIČNA, KULTNA I MITSKA PREDODŽBA ŠPILJE I PEĆINE

Uz predaje o vilama često se vežu određeni toposi i karakteristična vremenska pojava. Kazivači tvrde da se vile najčešće mogu vidjeti u sumrak i zoru kod izvora, na livadi, u planini, brdu, šumi i u špilji. Predaje o vilama koje žive u špiljama međusobno su formom i temom slične te se može utvrditi okvir radnje i motiva koji se ponavljaju. Prema nekim kazivanjima, vile žive u špiljama i u susretu s ljudima pokazuju svoju moć kroz pravedno rasuđivanje i dijeljenje blaga. Alberto Fortis u djelu *Put po Dalmaciji* kratko opisuje svećenika koji je djelovao u neretvanskoj krajini i koji se hvalio kako ima mnoge zapise za ozdravljenja i kako pomaže ljudima. Kad je Fortis izrazio skepsu prema takvu načinu vođenja redovničkoga života, ovaj je, želeći opravdati korištenje nekanonskih metoda u liječenju, pričao o vilama koje žive u špiljama i dječjim glasovima koji se mogu čuti u provalijama.

U čamcu sam imao jednog fratra od kojega sam se nadao izvući kakvu dobru obavijest, ali mi je on ispričao najluđe izmišljotine što se mogu zametnuti u glavi ogrezloj u praznovjerju. Ovaj čudnovati živi stvor zaklinjao se na dječji plač u provalijama i vilinski ples u pećinama kao da ih je tisuću puta vidio. (Fortis 1984: 242).

¹⁹ Kazivala Mila Bartulović, rođena Oršulić 1905. godine. Rodom iz Komina. Zapisala Maja Bošković-Stulli 16. 10. 1964. u Blacama.

Jedan takav iskaz zapisan u 18. stoljeću govori o postojanju vjerovanja u nadnaravna bića koja nisu kršćanskoga podrijetla u neretvanskoj dolini, a što je još važnije, navodi se topos špilje u kojoj vile obitavaju. Osim toga, Fortis navodi: *Taj brdovit kraj sav je pun bezdanâ i provalijâ o kojima se pripovijedaju velika čudesa* (Fortis 1984: 242).

Kako je već navedeno, vile žive daleko od ljudskih područja življenja, najčešće na nepristupačnim mjestima kao što su špilje, jame, rupe, litice, vrhovi brda i planina... (Grbić 1998: 308). *Vile 'odaju po špilan, na bunarin, na kupalu, po livadan kolo igraju* (Ivanišević 1905: 255). Također, Ivanišević iznosi predaje o vilama koje proklinju nemarnoga mladića koji baca kamenje u špilje ozlijedivši tako njihovu djecu (Ivanišević 1905: 258–259). Jama, rupa u simboličkom značenju nosi motivsku ideju otvaranja prema nepoznatome. *Rupa posjeduje i dvostruko imanentističko i transcendentno značenje, ona otvara unutrašnjost prema izvanjskome, otvara vanjsko prema 'drugom'* (Chevalier i Gheerbrant 1987: 571).

Također, u leksikonima i enciklopedijama fantastičnih bića grčke mitologije javlja se potreba da se vile uspoređuje s antičkim nimfama, stoga je potrebno proučiti takvu ideju: *Vile iz našeg folklorâ podrijetlom su rimske parke, a ove latinska transpozicija grčkih moira* (Chevalier i Gheerbrant 2007: 816).

Vodeći se analogijom transformacije kultova i simbola kroz povijest, može se utvrditi poveznica u predodžbama između antičkih nimfi i vila iz usmenih predaja neretvanskoga kraja, ali i drugih krajeva Europe. Osim što su sklop antičkih kulturnih i mitoloških vjerovanja činili odnosi nimfi i satira, važno je istaknuti da su nimfe, između ostalih bogova, često bile pratiteljice antičkoga Pana. Različiti autori potvrđuju međusobnu povezanost Pana, satira i nimfi. Kao mlade i lijepe žene, one su se povezivale s bogovima kao što je Pan...²⁰ (Matthews 2005: 431) *Po svom liku nalik je Satirima – jarcima koji su pratili Dioniza...* (Pinsent 1990: 36) Fizička je sličnost u kulturnim prikazima božanstava potvrđena, no nimfe su u grčkim vjerovanjima bile djevojke u potpunosti ljudskoga izgleda. No, za Pana i nimfe, u kulturološkom smislu, značajno je pridruživanje određenih lokacija kulturnoj ulozi. *Pan je, međutim, povezan s Nimfama s kojima često dijeli posvećenje, osobito kakve pećine* (Pinsent 1990: 36, *Mitologija* 2004: 208).

Božanstvo Pan u jednom je trenutku u grčkoj povijesti dobio značajno mjesto u kulturnoj tradiciji. Atenjani su mu, vjerujući da im je pomogao u bitci na Maratonu, podigli svetište u špilji na sjevernoj strani Akropole. *Nakon toga, Atenjani, vjerujući da im je na Maratonu pomogao arkadijski bog, uspostavljaju Panov kult u špilji na sjevernim padinama Akropole*²¹ (Larson 2001: 97). Grci su vjerovali da nimfe obitavaju u

²⁰ *As young and beautiful women, they associated with gods such as Pan...*

²¹ *Afterward, the Athenians, believing that the Arkadian god had aided them at Marathon, installed*

pećinama: *Pod ovim veoma opširnim imenom (nimfe) Grci su grupisali sva ženska božanstva prirode koja naseljavaju mora, vode, gajeve, drveće, šume, planine, plodne doline, izvore, lugove, stene i pećine* (Guirand i Schmidt 2006: 802, 803). *U skladu s drevnim vjerovanjima, nimfama su se prinosile žrtve, ali i posvećivale šume, gore, pa i pećine* (Zamarovský 2004: 532).

Predaje o vilama koje obitavaju u špiljama i predaje koje vile dovode u vezu s postankom špilja, jama i krških procijepa povezane su s neotektonskim i krškim pojavama na predisponiranim pravcima s razvijenim poljima i debljim kvartarnim naslagama. Takve predaje vjerojatno čuvaju sjećanje na konkretne geološke događaje ili su pokušaj rješenja zagonetki koje je čovjek sebi postavio kao posljedicu uporne promatračke djelatnosti kroz povijest (Marijanović 2010: 218, 219). Jedna je od osnovnih značajki predaja o vilama topos, odnosno lokacija na kojoj su vile viđene. Ako se uzme u obzir transformacija antičke vjerske i kultne baštine kroz minula stoljeća, može se, na osnovi određenih fizičkih i značenjskih obilježja vile iz usmene predaje, analogijom uspoređivati s antičkim nimfama. Tako se mogu detektirati osnovni vizualni, funkcionalni i značenjski motivi koji su doživjeli svoju afirmaciju kroz povijest i postali kulturološko obilježje vjerovanja stanovnika koji su posredstvom usmene predaje sačuvali te motive u osnovnim crtama. Stoga, nije teško u usmenoj predaji neretvanske doline detektirati praostatke drevnih vjerovanja koja su se predajom baštinila kroz stoljeća. U ovom slučaju, može se tražiti spona između predodžbe vila i nimfi posredstvom proučavanja pojavnosti vila u usmenoj predaji koja postavlja špilju kao obitavalište vila koje u njima čak i odgajaju svoju djecu. Odgajanje vilinskoga djeteta u špilji ili jami u narodnoj predaji može se povezati s antičkom folklorističkom tradicijom koja je obilovala predajama o napuštenoj djeci u špiljama za koju se vjerovalo da su djeca samih nimfi. Ovaj odlomak sugerira narodno vjerovanje da napušteno dijete, vjerojatno pronađeno u zaklonu špilje, može biti dijete nimfe²² (Larson 2001: 42). Osim toga, dijete koje je, po vjerovanjima kazivača, pohodilo špilju i iz nje izašlo živo, uživa naklonost vila i vjeruje se da to dijete ima nadnaravne sposobnosti koje ga ističu u zajednici. Takvu djecu kazivači obično karakteriziraju izjavom da je dijete *vileno*.

Moja majka je to kaživala pokojna – od vila: kako su čobani čuvali ovce i nagazili na jednu pećinu; a ta dica se pripali kad vidili: zasjalo iz te pećine, i te vile su vidili raspleteni kosa. A vile govoru dici:

Pan's cult in a cave on the north slopes of the Akropolis.

²² *This passage suggest a folkloric belief that an abandoned infant, perharps found in the shelter of a cave might be the child of a nymph.*

– Nemojte se plašiti, dođite vamo k nama.

I dica su pošla. Ka(d) su došli unutra u tu pećinu i onda dica kažu:

– *Ajme, šta je ovo? – kad su vidli zasjalo sve zlato.*

A undak dali in jist slatkiša, svega toga bilo. I dica su dugo stala tu i ka(d) su oni tute stali, tražili ji roditelji. A kažu vile:

– *Ne smite kazati di ste bili jer ćete odma umriti.*

Djeca su izašla i viču ko dica: Oćmo mi kazati di smo bili.

Usto je ona jedna poletila i ope djecu povelala nase i unda in je rekla da ne smu kaživati, da in je opomena drugi put. Usto djeca ošla doma i pitaju ji roditelji da di su bili.

– *Nećemo kazati jer su nan zapritili.*

A kažu roditelji:

– *A ko van je zapritija?*

Kaže:

– *Ajde majko, sa mnon, i ćaća, pa ćete vidit jednu pećinu i puno ima ženski u bilu raspleteni kosa, i sve zlato okolo nji, bit će korduni.*

Oni nisu tili ić. A ta dica sutridan se razbolili, bili su jako bolesni. Kaže majka i ćaća:

– *Što ste išli kaživat?*

I tako su teško ostali ta dica. Sutradan njiove sestre su tako ope išle čuvat te ovce (to prvo su bila djeca muška), da vidu i one šta je to, ali nisu nikako mogli nač²³ (Bošković-Stulli 1987: 62).

6. VILE, SMRT I OTMICA

Dolina Neretve kraj je bogat raznovrsnim predajama o vilama stoga ne čudi da postoji cijeli spektar nadnaravnih motiva koji se vežu za njih i njihov odnos s ljudima. Vilama u predajama pripada cijeli niz superlativnih opisa, ali isto tako i niz motiva koji su vezani za propast pojedinaca posredstvom vila. Zanimljivo je promatrati motivski i odnosni spektar interakcije ljudi i vila kroz predaje doline Neretve jer se u njima očituje i raznolikost vjerovanja u nadnaravno i čovjekov odnos prema njemu. Tako, ako pojedinac nije miljenik vila, velika je vjerojatnost da će u susretu s njima doživjeti tragediju. Međutim, postoje i motivi koji opisuju susret vila i pojedinca u trenucima njegova predsmrtnog iskustva.

²³ Kazivala Jerka Domanžić, rođena 1901. Zapisala Maja Bošković-Stulli 21. 9. 1956. u Opuzenu.

Ne znam kazat šta je ono bilo. To su vile bile, znaš, vile, što li. Kupali su se u Metkoviću, kupali se u onoj rječici. Kad jednoga nestalo. Kupali su se, nestalo ga, nestalo ga. Kad treći dan došo doma. Kad što, odnile ga vile, i govoru mu vile:

– Šta si došo?

Kaže on:

– Zanorio, pa među nje pao..

Onda mu dala zaušnicu, kaže:

– Ajde doma!

Gol. Našli ga gola, a kaže da on sam u majke, da je sam u majke. I onda mu dala šamar i on iznorio. To je bilo u Bočini.

(Stulli: – A kakve su bile te vile?

– A tko i' je vidio? Da sam je vidila, ja bi ti kazala. I štringu i vilu...)²⁴

(Bošković-Stulli 1964: 201, 202)

Nekoliko predaja govori o otmici djece koja su se nakon dugo godina vratila svojim obiteljima. Takve su predaje strukturno sažetije od pripovijetki o vilama, a sadržavaju osnovnu informaciju koja ih indirektno spominje, no u sebi ne sadrže nikakve fantastične elemente osim samoga spominjanja postojanja istih.

Mate vilenjak, što ima troje dice, kad je bija mali, stao je rijeki, njega su vile odnile doli u vodu. Vile su njega 'ranile doli, mnogo su ga 'ranile. Kad je bija debel, onda su ga molale na isto misto di je god sta. Onda su mu vile rekle da ide kuć. Kad je doša kuć, njegova je mama plakala i pitala di je bija. Taj Mate radi u tvornici, ima troje dice.²⁵ (Bošković-Stulli 1956: 145)

U toj je predaji narativni konstrukt sažetiji i oskudijeva detaljima susreta s vilama, a predaja motivski podsjeća na eshatološke predaje u kontekstu motiva nestanka djeteta i motiva majke koja plače za njim. No, ni u kojem se slučaju ne može dovesti u kontekst promatranja te predaje kroz eshatološki karakter.

Značaj toga tipa predaja leži u iznenadnu nestanku djeteta i njegovu iznenadnu pojavljivanju, te naravno u nerazumijevanju logike svijeta nadnaravnih bića. Iz takvih se predaja može iščitati fatalizam kojem se ljudi prepuštaju kad su u pitanju vilinske

²⁴ Kazivala Mila Bartulović. Zapisala Maja Bošković-Stulli 16. 10. 1964. u Blacama.

²⁵ Kazivao Ivo Živković, tada star 11 godina. Zapisala Maja Bošković-Stulli 20. 9. 1956. u Opuzenu.

otmice. Dijete se nije vratilo kući jer ga je majka oplakivala, vratilo se kući jer su ga vile pustile. Upravo je taj motiv najznačajniji jer jasno naznačuje da žrtva, tuga i ljubav ne mogu vratiti oteto dijete sve dok vile ne odluče da neće više gospodariti djetetovom sudbinom. Najčešći su akteri dijete, majka i vile. Nigdje se ne javlja otac koji oplakuje dijete, a najčešće se otimaju muška djeca.

Zanimljiva je još jedna predaja koja problematizira otmicu djeteta i u kojoj je dijete bilo oteto čak dvanaest godina.

U selu je živila baba i imala je jednoga maloga unuka. Jednu večer je vila došla upola brda, a mali se u brdu igrao. I njega je ta vila odnile, a baba je njega uvijek tražila. Nigdi ga nije mogla nać. Unda ona je svaki dan plakala za njin, i kako je plakala, nigdi s mista nije išla i prid sobon od suza je napravila veliku kamenicu: kako su kapale suze, ono se izdublo. Ona je tako plakala svi' dvanajs' godina. Unda jedno jutro ta mali je doša doma i baba ga pita di je bio. On je kazo da su ga vile odnile kada se igra u brdu i da su ga tek sada pustile.²⁶ (Bošković-Stulli 1956: 146)

Kao i u prethodnoj predaji, ni u ovoj se ne opisuje susret vila i djeteta, čak se ne opisuje ni proces otmice. U rečenici *Jednu večer je vila došla upola brda, a mali se u brdu igrao*, mogu se zamijetiti neki odnosi prostorne diferencijacije. Dječak se igrao na brdu, na dijelu koji su stanovnici percipirali sigurnim te su držali da je taj prostor dio stabilnoga, realnoga svijeta. Kako je vila *došla upola brda*, ona je napustila svoj prirodni prostor obitavanja koji se nalazi na vrhu brda i stupila je u sigurni svijet ljudi. U tom dodiru realnoga, sigurnoga svijeta i nadnaravnoga, svetoga svijeta odigrala se nepoželjna situacija. Ta dihotomija dvaju svjetova jasna je poruka u kojoj se ogledaju stavovi ljudi prema svetim mjestima i nadnaravnim bićima i pojavama. Susret s njima nužno je od velikoga značaja za sudionika, bez obzira je li veliki događaj od pozitivnoga ili negativnoga značaja. U tom preklapanju svjetova leži nestalnost i često propast. Prekoračenjem granica tih svjetova otvara se cijeli spektar nepoznatih djelovanja na koja treba paziti.

Osim sublimirane poruke dihotomije dvaju svjetova, uočavaju se i mikroelementi drugih tipova predaja, posebno etioloških. U ovoj se predaji navodi kako je majka suzama *izdubila* kamen te ispred sebe napravila veliku kamenicu. No, ne treba predaji pridavati osobine drugih tipova predaje, već se može samo uočiti fragmentarno mije-

²⁶ Kazivao Velimir Ključec, tada star 11 godina. Zapisala Maja Bošković-Stulli 20. 9. 1956. u Opuzenu.

šanje podvrsta predaja.

Kada se vile spominju u bajkama, topos je, u skladu s narativnim kanonom bajke, apstraktan. No, kada se vile spominju u kontekstu demonoloških i mitskih predaja, onda je važno primijetiti kako je jedna od pripovjedačkih osobina upravo lokacija na kojoj je svjedok vidio vilu. Kontakt s vilom u prvoj fazi započinje viđenjem ili se vila glasom (plakanjem, zapomaganjem, javljanjem u snu) obraća pojedincu. Dakle, prvi je kontakt vizualnoga i/ili auditivnoga tipa. Kontakt realnoga i irealnoga svijeta događa su na nepoznatoj lokaciji gdje se nalazi jama/špilja. Vila u ovoj pripovijesti opet ima onaj klasični topos špilje/jame u kojoj obitava sa svojom djecom. Zanimljivo je proučavati odnos vile prema svojoj djeci zbog toga što su vile iz usmenih predaja spremne živjeti nestalnan život i ne pokoravati se pravilima čovjekova društva. Njihova nestalnost u predajama vidi se i u onim kazivanjima gdje vila uvijek pobjegne iz braka s mladićem koji ju je na bilo koji način osvojio. Po kazivanjima, vile brinu o ljudskoj djeci, ali isto tako brinu i o svojoj djeci s kojom same žive u špiljama/jama-ma. Takvo što nije bilo karakteristično za antičku folklornu tradiciju.

*U grčkim mitovima i nimfe i smrtno žene su izlagale svoju djecu iako su njihovi motivi za to bili različiti. Za junakinju, motiv je sram od nelegitimnog poroda ili progona. Nimfe izlažu njihovu djecu ili ih daju drugima na odgoj jer su one po prirodi slobodne od obiteljskih obaveza. Paradoksalno, nimfe često imaju ulogu njegovateljica, ali novorođenčad koju njeguju pripada nekom drugom.*²⁷ (Larson 2001: 42)

Iako se ovo mišljenje može uzeti u obzir kada se uspoređuju funkcijske osobitosti nimfi i vila, primjećuje se kako se ne poklapaju svi segmenti značenja. Nimfe iz antičkih predaja svoju su djecu podmetale ljudima i nisu se za njih brinule, u kazivanjima neretvanskoga kraja, vile su naklone maloj djeci koja zalutaju na njihovo područje i obično ih paze kao da su njihova.

Isto tako, potrebno je istaknuti kao se u usmenoj predaji iz doline Neretve nigdje ne navodi tko je otac vilinske djece koja s vilama žive u špiljama, niti im se zna podrijetlo. Takva djeca iz predaja ne javljaju se kao akteri predaje, već samo kao motivski element pri opisivanju uloge vile. Prema motivima usmenih predaja doline Neretve,

²⁷ *In Greek myths, both nymph and mortal women are said to expose their infants, through their motivations seem to be different. For a heroine, the motive is shame at an illegitimate birth or actual persecution. Nymphs expose their children or give them into the keeping of others because they are by nature free of familial responsibilities. Paradoxically, nymphs often acts as nurses, but the infants they care for belong to someone else.*

ljudska djeca koju vile nahrane, podoje, pričuavaju ili njeguju, u društvu uživaju ugled i pridaje im se moć veća od ljudske.

Kazivačica je ispriповјedila predaju u kojoj pretpostavlja da je vila zaštitila dijete koje je sama spustila u neku jamu i brinula se o njemu. U toj predaji ponovno se može uočiti topos jame u kojoj živi vila. Kada kazivači pripovijedaju o djeci koju su vile voljele, onda se često ističe kako bi te osobe kasnije živjele čudnim životom jer su bile u kontaktu s vilama. U nekim predajama, muškarci koji su općili s vilama nikada se ne vjenčavaju jer tvrde da nakon vile više ne mogu biti s “običnim” ženama koje su nemjerljive s vilama. U nekim predajama, iznenadnu smrt djeteta kazivači bi objašnjavali kao posljedicu ljubavi i naklonosti vile.

Di je na Solarevini ona piličara, znaš kad izlaziš iz sela pa s livu stranu. Tu čuvala, neka je žena čuvala koze. Kaže, ona se uspela na kamen, kad vidi doli u propunti, Jure u propunti. I drži, kaže fetu kruva, sirčanoga od sirka, onogan crnoga u ruki.

– *Moj Jure, 'ko je tebe doveja tute?*

– *Teta. Govori mali. Bilo mu je godine četiri.*

– *Teta; kaže.*

Ona je izvadi maloga i odnesi ga u majke njegove, doma ga odnesi.

– *Pa, Jure, ko je tebe tamo odnija?*

– *Teta!*

– *Pa kako ti je bilo?*

– *Lipo.*

– *Su kin si spava?*

– *S teton.*

*Sve tako on, kaže. I tako maloga vratili, i nije dočeka osamnest godina – umra. E. Je, je.*²⁸

Neke vile, prema kazivanjima, prijete ljudima ako ovi zbog svoje bezobzirnosti prijetu njezinu harmoničnom životu u špilji/jami, ili kako bi narod neretvanskoga kraja rekao, *propunti, prosidu*. Prema vjerovanjima, vile su nastanile špilje, jame, propunte tako što ljudi u te prostore nisu mogli sići zbog dubine i strmih stijenki špilja. Vjeruje se da su se ljudi s tim pomirili te da su taj prostor nastanili vilama (Marijanović 2010: 222).

²⁸ Kazivala Ivka Jerković. Zapisao Denis Vekić 12. 8. 2013. u Metkoviću.

Jednoga dana, govori priča, mladić je gurao poveći kamen da ga baci u prosidu. To mu je jednostavno bila zabava. Kad ga je dogurao na ivicu provalije, ugleda dole jednu mladu vilu. Sjedila je pored jezera, kojega danas više nema, i češljala dugu, plavu kosu. Kraj nje bila bešika s djetetom. Čuvši kotrljanje kamena, ona se mirno okrenu i zaprijeti: "Samo baci, pa ćeš znati!" Mladić je ostavio kamen i pobjegao. S vilama se nije šaliti. (Marijanović 2010: 222)

Svi ti primjeri, a i imena špilja i jama koje u svom nazivu nose osnovicu "vilin", "vilino", "vilinski", itd. upućuju na gotovo klasičan topos pojavnosti vila u usmenim predajama neretvanskoga kraja. No, nije to osobitost usmene predaje isključivo neretvanskoga kraja. Špilja i jama kao mjesto obitavanja i pojavljivanja vila u usmenim predajama javljaju se i u drugim krajevima Dalmacije, pa i ostatka Hrvatske. Predaje s tom osobinom poznate su i kod drugih slavenskih naroda. Kako bi se pokušao odrediti odnos toposa špilje i vila, potrebno je proučiti osnovne aspekte koje vile iz predaja može dovesti u kontekst sa špiljom posredstvom analiziranja pojavnosti antičkih mediteranskih kultova špilja u kojima su se štovale nimfe. Da bi takvo što bilo moguće, potrebno je analizirati tragove kulturnih vjerovanja iz prošlosti koji su se zadržali posredstvom transformacije kulturnih osobina i usmene predaje koja je osigurala kontinuitet određenih vjerovanja sve do suvremenosti.

Fizički opisi vila u neretvanskom kraju variraju; gotovo u jednakoj mjeri vile se vizualizira kao prekrasne mlade djevojke dugih zlatnih i tamnih kosa koje im sežu do poda i kao djevojke koje baštine jednake fizičke osobine prvotnoga opisa osim što imaju magareće, ovčje i kozje noge. Fizički je opis vila značajan jer omogućuje vizualizaciju i pomaže govorniku da potvrdi istinitost priče ako može opisati detalje onoga što je vidio. Ako ne može opisati detalje, slušači su skloni mišljenju da kazivač laže ili da nije trijezan.

Fizičke se osobine izražavaju superlativima, a uspoređuju s djevojačkim, ljudskim fizičkim osobinama samo kako bi se, u gradacijskom smislu, vilinsku ljepotu smjestilo na uzvišenije mjesto na ljestvici procjene ljepote. Kada kazivači opisuju vile sa životinjskim nogama, ne može se primijetiti njihovo gađenje ili čuđenje. O tom fizičkom "defektu" kazivači govore bez promjene u tonu kazivanja i bez daljnjeg objašnjenja podrijetla takvog izgleda. Stječe se dojam da vilinski opis uzimaju zdravo za gotovo, s određenim odmakom u iskazu kada tvrde da su im tako pričali stariji mještani. Svjedoci vilinskoga izgleda su u predajama bili šokirani vilinskim izgledom i odnos vila prema njima samima ovisio je o njihovoj reakciji. No, zašto vile u određenim predajama imaju životinjske noge i zašto je taj motiv nepromjenjiv? U predajama

koje opisuju susrete s vilama koje imaju životinjske noge raznolike su prilike susreta, ali neke pojedinosti se nikada ne mijenjaju: lokacije susreta, opis životinjskih nogu i narav vila.

Vile koje po predaji obitavaju u špilji ili u jami često pred djevojke i mladiće stavljaju nevine izazove kojima ih procjenjuju i u skladu s tim nagrađuju ili kažnjavaju. Kazivači obično takav siže uokviruju u pripovjedni kanon usmene pripovijetke te se nužno podliježe zakonu broja tri i poučnom karakteru ispriповjedenoga događaja. Akteri su pripovijetke nepoznati kazivačima, a obilježeni su svojim djelima, a ne imenom i podrijetlom.

Šižejni postupci pripovijedanja o vilama koje žive u špiljama i djevojkama koje im čiste kućanstvo, čuvaju djecu i pregledavaju kosu, oblikuju pripovijedanje tako da se takve priče može promatrati kao granične oblike između pripovijesti i predaje. Osnovni su motivi susreta s nadnaravnim bićima prisutni kao što su prisutni u predajama, no kategorije neodređenosti prostora i vremena te neimenovanja aktera te priče smještaju u kategoriju narodne pripovijetke. Osim toga, u epizodnim ponavljanjima vidljive su estetske osobine bajki:

Važno je istaknuti da se pripovjedačeva kreativnost ne iskazuje toliko u odstupanjima od osnovne forme bajke nego pogotovo u načinima njezina ostvarivanja, primjerice kroz ponavljanje i variranje epizoda, što nije samo posljedica tehnike usmenog prenošenja, premda jest i to, nego je i estetska osobina bajke. (Bošković-Stulli 2012: 287)

Vile koje se javljaju u tim pripovijestima imaju obilježja vila kao u predajama i može se reći kako se rabe motivi predaja u srazu s narativnim postupcima narodne pripovijetke. Prodor nadnaravnoga u realni je svijet također prisutan.

Kaže, ima jedna, ima jedna pripovijest ka i to uz vile. Kaže, jedna mala sirotica ostala je bez majke. Čaća jon se oženija i ta njoj je maćeha, odma domalo kako se udala za njezina ćaću – rodila i ona curicu, znaš. I sad bi ona ovu pastorku, bore, znaš kako ti je, 'ko će volit pastorku ko svoje dite! Kaže, ona bi je uvijek slala samu k ajvanu i svukud. I ona je, kaže, jedan put sila na je 'nomu kamenu, vako ima dosta, fina. Prela je, kaže, upadni joj vreteno doli. Ona kuka:

– Majko moja, šta ću, 'ko će mi dobiti vrateno, 'ko?

Kaže, neko iz jame govori njoj:

– Sađi 'vamo doli, nemoj se ništa bojat'!

Kaže, ona mis'i, možda joj je to i majka tute, 'ko će znat.

– Ma, ne mogu sa', duboko je, nema skala. Govori.

– Sađi niza tu žicu šta ti je. Samo pazi, dobro je zaveži za kudilju da ti se ne prikine.

Znaš, ostala njoj pređa pri kudilji, vrateno doli upalo. Mala ti 'vako doli, ima ona dvoje dice, kaže. Dvoje male dice u jami, i to. I ona kaže, govori njoj:

– Ja sada moran, kaže, ić' na posa. Ja ću doć; kaže. – A ti mi, kaže, tu ti je i kaša, narani mi dicu i pometi kuću; ona govori.

Mala ti je dicu lipo naranila, te kaše, legla i', pomela kuću.

Kaže:

– I ti, kaže, kad pometeš svu tu kuću, ima ti ode ova kutija pa ti to šta smeteš smeće metni u kutiju, kaže, pa ćemo mi to bacit.

Došla vila, kaže:

– Je li dobro? Jesi li naranila dicu?

– Jesan! Pita ona:

– Jesi li i' opržila?

– Nisan.

Znaš, da je puvala, ono da in ne bude vruće. I pomela kuću. Kaže, ona govori:

– Sad ćeš ti meni još glavu pogledat. Vidit ima li mi živine, ima li mi crvi u glavi i nešto.

Kaže ona je nju biskala glavu, vila je pita, kaže:

– Ima li mi crvi u glavi?

Kaže, ona govori:

– Nema.

– Smrdi li mi glava?

– Nije. Mala govori.

– E sa' ćeš ti ić.

I ona joj tu kutiju šta je pomela to mala kuću u nešto zamotala i dala.

– Evo ti, kaže, ovo ali nemoj nikako otvarat, nego kad dođeš doma otvori prid tetom. Da ti teta vidi šta je u kutiji, da ne misli da si nešto ukrala, šta ja znan.

– A kako ću izać?

– Ne boj se!

Ona ti je nju vanka, kaže izvadila i tu opremila je lipo malu. Mala došla doma. Ima šta, teta otvorila kutiju – to smeće šta je pomela mala onu

kuću, kaže, sve u zlato se pritorilo! U kutiji zlato! A teta joj ljubomorna govori:

– Sutra ćeš odma ić i moju ćeš vodit tamo neka prede, neka ubaci vrateno da i ona donese, kaže.

Mala, jedna, šta će. Kaže, ide sutra ta mala njoj, rodica. Ta polusestra.

– Moraš ić š njon, kaže, kazat njoj na kome si kamenu sidila i di!

Kaže, ona ti je, mala ti je to ubacila vrateno doli. I ona plače, znaš, upalo joj vrateno.

– Sađi dijete, govori, neće ti ništa bit', sađi.

Kare, tako ti je ona nju da njoj pomete kuću, da metne u kutiju smeće, da narani dicu. Ona, kaže, ovu vruću kašu, ne `to je vila otišla, ona onu vruću kašu svu dicu ispržila, kaže. Kaže, da joj glavu očisti:

– Smrdi li mi glava?

– U, dašta nego smrdi, ne mogu slušat, kaže.

– Iman li crvi?

– Ima svašta!

Mala osorno, znaš, prama njoj. Ona njoj isto dala kutiju, opremila:

– Nemoj otvarat nigdi u putu, nego kad do'ješ doma.

Moj sinko, ka, nek' ti, kaže, majka otvori. One znatiželjne, misle da će zlato, kare. Ona otvori kutiju, maćeha, – iz kutije crnostrik ujde njoj majku, unda malu, tu polusestru! Obe, kaže, obe uja i obe se izvrnile ležat!

Tako ljudi večer sidili za ognjišton pa bi pričali o tomu događaju. Je, je!²⁹

Postoji i druga inačica predaje koju je Maja Bošković-Stulli zbog narativnih osobitosti označila kao narodnu pripovijetku. Obje su varijante narativno slične i drže se osnovnih konstrukcija pripovijedanja koje su karakteristične za pripovijetke s fantastičnim elementima. Pripovjedna je forma jako slična kod usmenih pripovijedaka i svojom se konstrukcijom, odnosima likova i specifičnim trostrukim ponavljanjem razlikuju od predaja koje u svojoj strukturi nose obilježja prvoga lica pripovijedanja, sažetije forme i deskriptivno-subjektivnih elemenata. U obje inačice likovi su po djelovanju i po karakternim osobinama gotovo identični. Motivske su komponente također slične i nižu se istim redoslijedom. Završetak pripovijedanja razlikuje se od prve pripovijesti jer neki likovi ne bivaju kažnjeni smrću, nego lutanjem po svijetu, ružnoćom i služenjem u drugim domaćinstvima. Osim što imaju poučan karakter, te pripovijetke u svom sadržaju obilježavaju topos jame, špilje u kojoj vila živi i čuva svoju djecu.

²⁹ Kazivala Ivka Jerković. Zapisao Denis Vekić 12. 8. 2013. u Metkoviću.

Tata se ženio dva puta. Imo je od prve žene jednu curicu, koju nije voljela ta njegova žena koju je oženio. I ona je svoje dijete imala, i nije volila tu malu nikako, nego uvijek je slala da ide pazit živo tamo, kravu. I ona je pošla tamo da ide pazit jadna, i bez hrane i bez išta. Došla je tamo u šumu nad neku jamu, upalo jon je to vreteno, i ona je počela da plače, nikako da ne može doć do toga vretena. Netko joj iz jame govori:

– Sađi po ton žici, pa ćeš dobi(t) vreteno!

I ta je mala djevojčica sašla po ton žici, i kako je sašla, vila njon govori:

– Daj ti meni nahrani moje dijete dok se ja vratim!

I ona je tako i radila, nahranila njezino dijete.

– I pomest ćeš mi – kaže – moju kuću, pomest dok se ja vratim!

I ona je tako uradila, nahranila to dijete i pomela to sve.

I još je rekla vila:

– Nemoj sve bacat u bunjištinu! Što nađeš tute, smeti u jedan kraj, neka stoji dok ja dođen!

Tako je djevojčica i radila, smela u jedan kraj. Kako je vratila se vila i pita svoga djeteta:

– Je l te nahranila ova teta?

Kaže:

– Jes, mama, bolje nego si ti!

I onda govori ona:

– Ajde ti mene malo pobiskaj!

Kaže:

– Smrdi li moja glava?

– Nije – kaže.

– Dobro je!

Dok ona sve to radila i ona govori:

– Ja bi morala ić kući – kaže.

– Moć ćeš ti – kaže – sada ić!

Vila je tu smetlištinu njezinu svu skupila i stavila u njezinu torbu.

Kaže:

– Meti večeras pod glavu kad ležiš, a ujutru kad se dignesh, to lipo podigni, što goj nađeš, to spremi, ne pokazivaj teti!

A kako ta jadna mala misli, teta će me bolje volit, pa ću jon isto kazat.

Kako se ujutro digla, našla je, to sve bilo zlato. I ona govori kako je to našla, zlato.

Ujutro teta svoju kćerku šalje da ide pazit kravu, a tu malu ostavila

djevojčicu doma – i da tako uradi, da stane na tu jamu id a ona svoje otimično baci, to vreteno. I ona je ubacila, tako išla i otimično je ubacila. Počela ona da plače; vila govori:

– Sađi tip o ton žici, djevojčice – kaže – dat ću ja tebi, neće tebi bit ništa, sađi ti.

Ona da neće, govorila da neće. Kaže:

– Sađi, neće ti bi(t) ništa.

I ona je sašla i vila njen govori:

– Tako ti meni moje dijete nahrani i pometi dok ja dođen!

Tako ona isto uradila, ali dijete sve ispržila. Kako je došla mama, pita:

– Kako te teta nahranila?

– Svega me je oparila, ispržila me je svega – okolo usta ga ispržila.

Kuću pomela, neđe jest, neđe nije, sasvim loše. Vila joj govori:

– Ajde ti meni – kaže – pogledaj u glavu moju ima li ušiju!

Kaže ona:

– Nemaš ništa!

– A smrdi li mi glava?

– Jest – kaže – smrdi, smrdi!

– Dobro je – kaže – ono što si prašine smela, stavi(t) ćeš u torbu!

Tako ona uradila, i kako je njoj rekla da stavi pod glavu, tako stavila i ona. Ujutru je sve zmije isklale, sva nakazna bila, svu je zmije isklale.

I onda tako teta ta je uvijek mrzila tu malu. Išla je po svitu i našla je tamo nekoga gazdu što je služila, jako jon je fino bilo i sve. I tu svoju sestru dobavljala je tamo i nju primila, i udala se i sad od toga ti više nema ništa.³⁰ (Bošković-Stulli 1987: 24, 25)

Skromnije je narativne osobitosti i stilskoga izričaja još jedna inačica predaje o djevojci koja nakratko služi vilu i odlikuje se dobrim ponašanjem u kontrastu s drugom djevojkom.

Bila jedna djevojčica. Pa je prela kudeljku nad jamom. I upade joj vreteno u jamu.

– Ajme meni jadnoj, ubi' će me majka! Ko će doći doma brez vretena?

A odozdala joj vila progovara:

³⁰ Kazivala Anka Vinac, rođena Sršen 1924. u Trnu. Zapisala Maja Bošković-Stulli 13. 10. 1964. u Blacama.

– Odi k meni, curo moja mila, ti ćeš dobi' svoje vretence.

Došla je ova doli u jamu, pa joj najprija govori:

– Sad mi išti moju glavu milu.

Pribire je po glavi, ište je...

Kaže:

– Miriše li mi glava?

– A je, kaže, miriše ti ko kunja.

– Ajde, pometi kuću!

Pomela kuću, stavila joj u torbu, kaže:

– Kad dođeš doma, onda lipo, – kaže – to je tvoje i to uživaj.

E, razdala se po selu da je ona to dobila, i jedna druga govori:

– Ić' ćeš i meni kaza' di ja ta jamica!

Ode ona š njome gori, pa je uprla rukom di je ta jamica, i ona pustila svojon voljon vretence u jamu.

I govori:

– Ajme meni, upade mi vretence! – kaže – ubi' će me majka! Kako ću doj doma bež njega?

Kaže ona:

– Sađi vamo doli dijete moje, pa ćeš ti dobit vretence svoje.

Sašla ona dole u jamu, govori:

– Ajde me, poišti i vidi mi glavu!

Sagnula glavu pa je pribire. Kaže:

– Miriše li mi glava?

– Nije – kaže – smrdi ti ko lešina.

– Hajde de. Ajde pometi kuću!

Pomela kuću, stavila u torbicu, kaže:

– Ka' dođeš doma, kad ti budu svi u kući, ti to iskreni na srid kuće.

Ka' je došla doma, sakupila če'jad se u kuću, kaže:

– Svi dođite kala eme, ja ću sad iskrenit zlato iz torbe!

A on iskrenila same zmiје, ona udarila po kući.

Više nema.³¹ (Bošković-Stulli 1964: 115)

U konstrukcijskom smislu značajni su uvodi tih pripovijetki i predaja koje problematiziraju susret djevojke i vile. Naime, svaka od tih pripovijetki i predaja ima jako

³¹ Kazivala Tomica Jelčić, rođena Batinović 1892. u Desnama. Nepismena. Zapisala Maja Bošković-Stulli 12. 10. 1964. u Krvavcu.

sličan uvodni dio u kojem se postavljaju parametri odnosa i mjesta radnje. Djevojka prede vunu kod jame i upada joj vreteno u nju; vila joj se obraća ili djevojka sama siđe u jamu. Razlozi zbog kojih se djevojka nalazi kod jame u kojoj prebiva vila uvijek su povezani s izolacijom od civilizacije i osamljenošću. Tek u tom trenutku javlja se susret s nadnaravnim, u ovom slučaju s vilom. Sami uvodi funkcioniraju kao smjernice postavljanja odnosa koji su u izostanku vremena radnje, toponima, imena i drugih osobnih detalja likova koji se javljaju. Stoga su te pripovijetke i predaje vrlo slične bajkama. Ne samo po svojoj konstrukciji, već i po određenim osobinama koje se mogu prepoznati kao odrednice onoga što Lüthi naziva *Flaschingkeit* (Lüthi 1986: 90). Nepostojanje jasno definiranoga vremena u kojem se radnja odvija, nepoznata lokacija, plošnosti likova i njihovih odnosa, trostruka ponavljanja, kazna, moralni i didaktični karakter, jasno mogu svrstati taj oblik pripovijetki i predaja u narodne bajke čija je osnovna tema poduka o dobroti i valjanosti rada koja se zrcali prema kozmognijskim pravilima u kojima ravnotežu tih odnosa izvršava nadnaravno biće kao što je vila.

Jedna djevojčica pazila ovce. I sjedila na kamenu. Prela kudilju. Preduć kudilju upalo jon vreteno u jamu. Mala nije ga mogla izvaditi i plakala. Nakon toga izišla djevojka preda nju i pita je:

– Šta plačeš?

A to nije bila djevojka nego vila. A ona govori da jon je palo vreteno da ne smi doć kući bež njega.

Kaže:

– Zašto ne smiješ doć kući?

Kaže:

– Neman svoje mame, nego maćehu. I ako ne bi donila vreteno možda bi me i bila.

*I vila se smilovala i povelja je sobon u jamu.*³² (Bošković-Stulli 1964: 187)

Otmica djece jedan je od glavnih motiva vezan za odnos vila i djece te se nameće kao konstanta na osnovi koje se gradi konstrukcija ostatka pripovijetke i predaje o njihovu odnosu ovisno o motivskim preferencijama kazivača i zajednice u kojoj se nalazi. Motiv kazne svakako se razlikuje od predaje do predaje, no u kraju u kojem je siromaštvo standard, a bogatstvo nedostižna fantazija, javlja se potreba da se iznenad-

³² Kazivala Maša Dragobratović, rođena Kiridžija 1912. godine. Zapisala Maja Bošković-Stulli u Otoku 15. 10. 1964.

no bogatstvo stavlja u kontekst posredovanja nadnaravnih sila jer u stvarnom životu nije moguće. No, kad je u pitanju kazna, kazivači u dolini Neretve u takvim predajama navode naglu smrt. U kazivanjima su prisutni i drugi motivi koji se tumače kao zli znakovi ili kao znakovi nesreće kao što je primjerice kanta puna zmijsa.

*Jedna vila uzela dvoje djece od jedne porodice u odvela ji u svoju kuću da joj tamo rade sve poslove. Ka' je bilo mjesec dana, njih dvoje je pomelo kuću i vila im je stavila smeće u kante, u dvije kante, rekla im je da je to njihova mjesečna plaća, i da ne gledaju u to, dok ne dođu do kuće svoje. Oni nisu znali da je to smeće. Dječak nije mogao odoljeti da ne vidi što je to. Kad je pogledao, bila je puna kanta zmijsa. (I ja se ježim kako je njima bilo – primjećuje jedna mala). A djevojčica nije gledala, nikako nije gledala. A kad je došla kući, vidjela je da je kanta puna zlata. Bilo joj je žao brata pa kad je on odrastao, dala mu je jedan dio tog zlata. I živjeli su sretno i veselo.*³³ (Bošković-Stulli 1964: 314)

Iako se u drugim krajevima Hrvatske mogu pronaći predaje u kojima se obitavalište vila određuje prema tri razine prostorne diferencijacije (nebo, zemlja, podzemlje), u dolini Neretve vile su jasno prisutne u dva predjela svijeta: u podzemlju i na površini zemlje. Trodijelna diferencijacija svijeta u kojem prebivaju vile ovisi o prostornoj strukturi u kojoj kazivači žive. Mircea Eliade navodi postojanje triju kozmičkih razina koje naziva *Zemlja, Nebo i donji predjeli*. Oni u svom postojanju međusobno komuniciraju i čine povezanost koja se izražavala pomoću slike univerzalnoga stupa ili tzv. *Axis mundi* koji ujedno veže Nebo i Zemlju, a čije se sidrište nalazi u donjem svijetu (Eliade 2002: 24). Vitomir Belaj problematizira percepciju gornjega i donjega svijeta u odnosu sukoba Peruna i Velesa gradeći tako percepcijsku opoziciju mitskoga razumijevanja svijeta u kojem se nalazi realan čovjekov svijet (Belaj 1998: 51–73).

Vile u predajama iz doline Neretve, prema kazivačima, obitavaju na nekoliko značajnih mjesta koja se mogu okarakterizirati svetima. To su vrhovi brda i planina, lijepi gajevi, jame, špilje, more i rijeke. Sva navedena mjesta, nakon susreta s vilama, u kazivačevoj svijesti postaju sveta mjesta koja su za cjelokupnu zajednicu od značaja iz više razloga. Budući da su vile na određenim mjestima odlučile živjeti, ta mjesta su odabrana i stoga ih se treba kloniti jer mogu biti pogubna za prolaznike. Naime, u dolini Neretve kod suvremenih kazivača prevladava mišljenje da vile ne treba ići

³³ Kazivao Milorad Primorac, rođen na Bijači 1951. godine. Kad je kazivao ovu predaju, imao je 13 godina i živio u Gabela Polju. Zapisala Maja Bošković-Stulli 8. 10. 1964. u Metkoviću.

tražiti, niti se smije prolaziti preko njihovih teritorija. *Planina je njiova i ko je doša u njiov teritorij nije dobro proša.*³⁴

7. ZAKLJUČAK

Proučavajući ovaj tip predaja utvrđeno je kako se mitski jezik manifestira u razumijevanju izvora svete moći, u odnosu prema nadnaravnom, u razlici vidljivoga i nevidljivoga, u interakciji sa simbolima, simboliци svetoga prostora, motivskim percepcijama koje vuku svoje podrijetlo u kategoriji drevnih simboličkih predodžbi svijeta, prirode, ljudi i nadnaravnoga. Kako bi se pobliže razumjele mnoge komponente simboličkih vrijednosti koje zrcale mitsku misao u mitskim predajama doline Neretve, razmislile su se višeslojne motivske strukture preko kojih se pokušalo proučiti poetička obilježja zasnovana na simboličkim i motivskim percepcijama nadnaravnih bića vila u kontekstu korištenja motivskoga spektra koji se za njih veže.

Iako kazivači i recipijenti nisu sve predaje s nadnaravnim motivima i elementima nazivali *mitskim* i *demonološkim*, uočava se, kroz korištenje mitskoga jezika, kroz simboličnu, kulturnu i mitsku predodžbu špilje te kroz definiranje porijekla vila, da su svjesni različitoga motivskoga i značenjskoga određenja mitskih i demonoloških predaja. S druge strane, proučavatelji poetike predaja uočavaju kako je odnosna kategorija kazivača i recipijenata polivalentna kada pričaju i slušaju o nadnaravnim bićima te da predaje o vilama sadrže elemente drugačijega izričaja od predaja o demonskim bićima. Dok je jezik predaja o vilama često oblikovan odmjerenim rečenicama, atributima ljepote, deskriptivima i "čistim govorom", predaje koje se mogu karakterizirati kao demonološke obilježava hiperboličnost, pretjerivanje, komentar distanciranja, humor, podrugljivost i "nečisti" jezik koji ponekad uključuje prostote i psovke. Percepcije o teogonskim su tekstovima uvijek mitske kategorije te se smještanje postanka određenoga bića u sami osvit svijeta percipira kao mitska kategorija.

Pri opisu fizičkoga defekta vila uočljivi su motivski i simbolički obrasci koji se baštine iz antičkih vremena i predstavljaju fragmente mitskih vjerovanja i predodžbi o silama prirode i naravi nadnaravnih bića. Osim toga, fizički defekt vila simbolička je projekcija ljudske percepcije njihova karaktera koji se odlikuje nestalnošću, silovitosti i distanciranjem od svijeta ljudi. Tabuiziranje odnosa svijeta ljudi i svijeta vila također je jedan od mehanizama mitskoga jezika koji pokazuje odnosnu kategoriju, percepciju vilinskoga nadnaravnoga. Vilinski je svijet svijet nalik svetom, svijet u

³⁴ Kazivao Nikola Nikolić. Zapisao Denis Vekić 15. 6. 2007. u Metkoviću.

koji se ne smije ulaziti, niti se smije u njega išta unositi ni iznositi. Nepovredivost vilinskoga svijeta vidljiva je u oduzimanju života ili razuma onoga koji je povrijedio, *nagazio na vilinski svijet*. U tom dodiru realnoga, sigurnoga svijeta i nadnaravnoga, svetoga svijeta odigrala se nepoželjna situacija. Ta dihotomija dvaju svjetova jasna je poruka u kojoj se ogledaju stavovi ljudi prema svetim mjestima i nadnaravnim bićima i pojavama.

LITERATURA

- BABIĆ, Vanda i VEKIĆ, Denis. 2010a. "Bestijarij neretvanskoga kraja". *Riječ* 16, 2: 151–160.
- BABIĆ, Vanda i VEKIĆ, Denis. 2010b. "Pretkršćanska vjerovanja u dolini Neretve". *Lingua Montenegrina* 3, 5: 403–425.
- BABIĆ, Vanda i VEKIĆ, Denis. 2010c. "Ostatci poganskih vjerovanja na desnoj obali Neretve". *Hrvatski neretvanski zbornik* 2: 229–247.
- BELAJ, Vitomir. 2009. "Poganski bogovi i njihovi kršćanski supstituti". *Studia ethnologica Croatica* 21: 169–197.
- BOŠKOVIĆ-STULLI, Maja. 1987. *U kralja od Norina: priče, pjesme, zagonetke i poslovice s Neretve*. Metković – Opuzen: Galerija "Stećak" Klek.
- BOŠKOVIĆ-STULLI, Maja. 2012. "Bajka". *Libri & Liberi* 1, 2: 279–292.
- BOTICA, Stipe. 1990. "Vile u hrvatskoj mitologiji". *Radovi zavoda za slavensku filologiju* 25: 29–40.
- CHEVALIER, Jean i GHEERBRANT, Alain. 2007. *Rječnik simbola – Mitovi, snovi, običaji, geste, oblici likovi, boje, brojevi*. Zagreb: Kulturno-informativni centar i Naklada Jesenski i Turk.
- Enciklopedija Leksikografskog zavoda*. 1969. Zagreb: Jugoslavenski leksikografski zavod, sv. 6.
- ELIADE, Mircea. 2002. *Sveto i profano*. Zagreb: AGM.
- GRAVES, Robert i PATHAI, Raphael. 1969. *Hebrejski mitovi. Knjiga Postanka*. Zagreb: Naprijed.
- GRBIĆ, Jadranka. 1998. "Predodžbe o životu i svijetu: Duhovi dobra i zla, mistična bića, nadnaravna snaga, zle oči i uroci". *Etnografija – Svagdan i blagdan hrvatskoga puka*. Zagreb: Matica hrvatska: 308–319.
- GUIRAND, Félix i SCHMIDT, Joël. 2006. *Mitovi i mitologija – istorija i rečnik*. Beograd: Plato.

- FILAKOVIĆ, Ivan. 1905. "Vjerovala: (Retkovci u Slavoniji)". *Zbornik za narodni život i običaje Južnih Slavena* 10, 1: 144–149.
- FORTIS, Alberto. 1984. *Put po Dalmaciji*. Zagreb: Globus.
- FRAZER, James George. 2002. *Zlatna grana: podrijetlo religijskih obreda i običaja*. Zagreb: Naklada Jesenski i Turk.
- IVANIŠEVIĆ, Frano. 1905. "Poljica. Narodni život i običaji; Stvorovi ka i ljudi". *Zbornik za narodni život i običaje južnih Slavena* 10: 254–268.
- Jeruzalemska biblija*. 1996. Zagreb: Kršćanska sadašnjost.
- KUVAČ-LEVAČIĆ, Kornelija. 2006. *Mitski jezik u hrvatskoj fantastičnoj prozi*. Doktorska disertacija. Zadar: Sveučilište u Zadru.
- LARSON, Jennifer. 2001. *Greek Nymphs: Myth, Cult, Lore: Myth, Cult, Lore*. New York: Oxford University Press.
- LOVRETIĆ, Josip. 1905. "Otok. Narodni život i običaji; Stvorovi kao ljudi". *Zbornik za narodni život i običaje južnih Slavena* 7, 1: 119–138.
- LÜTHI, Max. 1986. *The European Folktale: Form and Nature*. Bloomington: Indiana University Press.
- MARIJANOVIĆ, Pero. 2010. "Obitavalište vila neretvanskog kraja i njihovi običaji". *Hrvatski neretvanski zbornik* 2: 217–228.
- MARIJANIĆ, Suzana. 2004. "Životinjsko u vilinskom". *Između roda i naroda etnološke i folklorističke studije*. Zagreb: Institut za etnologiju i folkloristiku, Centar za ženske studije: 231–256.
- MATTHEWS, John i MATTHEWS, Caitlín. 2005. *The element encyclopedia of magical creatures: the ultimate a-z fantastic beings from myth and magic*. London: Harper Element.
- Mitologija*. 2004. Rijeka: Dušević & Kršovnik d.o.o.
- PINSENT, John. 1990. *Grčka mitologija*. Opatija: Otokar Keršovani.
- PROPP, Vladimir Jakovlevič. 1990. *Historijski korijeni bajke*. Sarajevo: Svjetlost.
- SCHNEEWEIS, Edmund. 2005. *Vjervovanja i običaji Srba i Hrvata*. Zagreb: Golden marketing – Tehnička knjiga.
- STIPIŠIĆ, Ljubo. 2012. *Anima Delmatica*. Zagreb: Profil.
- ŠEŠO, Luka. 2010. *Nadnaravna bića u kontekstu etnoloških istraživanja tradicijskih vjervovanja u dalmatinskom zaleđu danas*. Doktorska disertacija. Zagreb: Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu.
- ZAMAROVSKY, Vojtech. 2004. *Junaci antičkih mitova*. Rijeka: Dušević i Kršovnik.
- ZOVKO, Ivan. 1899. "Vjerovala iz Herceg-Bosne: Od hrvatskog naroda čuo i napisao Ivan Zovko". *Zbornik za narodni život i običaje južnih Slavena* 4: 127–150.

IZVORI – RUKOPISNE ZBIRKE

BOŠKOVIĆ-STULLI, Maja. 1956. *Folklorna građa s Pelješca i Neretve 1956*. IEF rkp. 257.

BOŠKOVIĆ-STULLI, Maja. 1964. *Narodne pripovijetke, predaje i pjesme s Neretve i Pelješca 1964*. IEF rkp. 883.

**FAERIES OF NERETVA VALLEY:
POETIC AND MOTIVE MARKERS OF FOLKTALES ABOUT FAERIES ON THE
EXAMPLE OF THE COLLECTED FOLKTALES IN NERETVA VALLEY**

The paper examines and analyzes the folktales that were collected in the Neretva valley. Some poetic and motive markers of studied folk tales stand out. The author uses folktales that have been collected by ethnologists so far, but he also uses folktales collected through his own field research. The description of the folktales about faeries in the Neretva valley vary so that there are folktales about faeries who look like humans, but there are also folktales which describes them with animalistic traits. This paper examines symbolic values of faery hair in folktales as well as the symbolic, cult and mythical image of the cave associated with the faeries.

KEYWORDS:

faeries, Neretva valley, myth, folktale, oral literature

Grafičko oblikovanje i prijelom / *Graphic design and layout*
SVEUČILIŠTE U ZADRU / UNIVERSITY OF ZADAR

Naklada / *Edition*
400 PRIMJERAKA / 400 COPIES

Tisak / *Printed by*
TISKARA ZELINA D.O.O.